

УДК 37.015.31:78:004

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ШКІЛ МИСТЕЦТВ ЗАСОБАМИ ЕЛЕКТРОННОГО МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ

Марцинів В. В.

У статті визначено та обґрунтовано комплекс педагогічних умов, що впливають на ефективність та успішність розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію. Детально розглянуто та охарактеризовано кожну педагогічну умову згідно зі специфікою навчального процесу шкіл мистецтв із використанням електронного музичного інструментарію.

Ключові слова: розвиток творчих здібностей, педагогічні умови, електронний музичний інструментарій, школа мистецтв.

В статье определен и обоснован комплекс педагогических условий, влияющих на эффективность и успешность развития творческих способностей учащихся школ искусств средствами электронного музыкального инструментария. Подробно рассмотрено каждое педагогическое условие согласно специфике учебного процесса школ искусств с использованием электронного музыкального инструментария.

Ключевые слова: развитие творческих способностей, педагогические условия, электронный музыкальный инструментарий, школа искусств.

Effectiveness and success of developing creative abilities depend on the conditions in which this process will take place. Pedagogical conditions are regarded as the conditions created on purpose which are necessary and sufficient to provide efficiency of educational process and to achieve such goal as to develop creative abilities of pupils of art schools by means of electronic musical instruments. Thus, we have identified the following pedagogical conditions of developing creative abilities of pupils of art schools by electronic musical instruments:

- motivational ensure of developing creative abilities in educational activities (training course) School of Art;*
- pedagogical guide the process of developing creative abilities of pupils of arts schools by electronic musical instruments;*
- forming of musical information competence in the music and creative activities using electronic musical instruments;*
- the development of creative abilities on the basis of creative tasks;*
- providing material and technical basis for successful teaching and creative activity.*

The complex of pedagogical conditions shall ensure the efficiency and productivity of creative abilities by encouraging, encouraging pupils to enhance creativity, creating situations of success, creating a positive atmosphere of creative pursuits. The teacher's personality plays an important role in the developing creative abilities whose task is to plan, organize and ensure the outcome of this process and take account of individual and age characteristics of pupils. Another factor in the successful developing creative abilities is forming pupils' musical information competence that is gaining knowledge skills and abilities of the musical instrument and digital technologies. The best form of the developing creative abilities by electronic musical instruments based on creative tasks, which gradually become more complex. Also, an important part of the complex of pedagogical conditions of developing creative abilities is quality material and technical base of educational and creative activity of pupils.

Key words: developing creative abilities, pedagogical conditions, electronic musical instruments, arts school.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку музичної освіти характеризується широким впливом комп'ютерно-інформаційних технологій на педагогічний процес спеціалізованих мистецьких закладів усіх рівнів навчання. Впровадження та

використання музично-комп'ютерних технологій, зокрема цифрових звукових робочих станцій, семплерів, звукових модулів, портативних студій звукозапису, електронних клавішних синтезаторів та аранжувальних робочих станцій, є вимогою та необхідністю сучасного інформаційного суспільства. Не оминув цей процес і початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади (школи естетичного виховання), де зовсім недавно до шкільної програми був впроваджений такий навчальний предмет, як "Музичний інструмент синтезатор". Специфіка навчання на клавішному електронному синтезаторі полягає у взаємодії музичної та комп'ютерно-інформаційної галузі освіти. Клавішний синтезатор є ефективним засобом розвитку творчих здібностей учнів школи мистецтв, тому що у процесі навчання дитина може здійснювати творчу діяльність, яка стосується komponування музики, аранжування, звукоорежисури, саунддизайну та музичного програмування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми впровадження та використання електронного музичного інструментарію цікавлять науковців. Так, І. М. Красільников вивчає місце електронної музичної творчості в системі мистецької освіти; Г. Юферова працює над проблемою застосування музично-комп'ютерних технологій у професійній освіті. Розвитку технічно-виконавських можливостей електронних клавішних синтезаторів присвячено дослідження І. О. Стецюка. Формування готовності майбутнього вчителя музики до використання цифрового електронного музичного інструментарію у професійній діяльності розглядав О. М. Рибніков. Наукове дослідження Ю. Ф. Дворника присвячене формуванню творчих якостей майбутніх вчителів музики засобами музично-комп'ютерних технологій. Питання, що стосується впровадження та використання електронного музичного інструментарію у навчальному процесі початкових спеціалізованих закладів мистецької освіти, а також розвитку творчих здібностей учнів на його основі, у сучасних вітчизняних наукових дослідженнях вивчені недостатньо.

Мета статті – визначення та обґрунтування комплексу сприятливих педагогічних умов, необхідних для ефективного та успішного розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію.

Виклад основного матеріалу. Для визначення оптимальних умов, які б забезпечували процес розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію, насамперед слід з'ясувати сутність та зміст поняття "умова".

Поняття "умова" у тлумачному словнику української мови визначається як певна сприятлива обставина, чинник, правила, що існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності та забезпечують нормальну роботу чого-небудь [3].

С. Гончаренко трактує педагогічні умови як демонстрацію сукупності процесів відношень, необхідних для виникнення та існування певного об'єкта або обставин процесу навчання, які є результатом відбору, конструювання і пристосування елементів, змісту, методів, засобів навчання для досягнення поставлених завдань [4, с. 254].

О. Пехота поняття "умови" визначає як систему певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети [11].

Визначаючи педагогічні умови навчання мистецтва, Г. Падалка наголошує, що "умови – це цілеспрямовано створені чи використані обставини мистецького навчання, що забезпечують можливість досягнення його результативності" [12, с. 160].

Отже, під педагогічними умовами розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію ми розуміємо такі спеціально створені умови, які необхідні й достатні для забезпечення продуктивності перебігу навчально-виховного процесу та досягнення визначеної мети – розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію.

Відтак ми визначили такі педагогічні умови розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію:

1. Мотиваційне забезпечення розвитку творчих здібностей у навчальній діяльності (навчальному процесі) школи мистецтв.

Ми вважаємо, що ця педагогічна умова є полікомпонентним утворенням, тож для її ефективної реалізації потрібно здійснити роботу в таких напрямках мотивації:

стимулювання творчої активності учнів, забезпечення творчої атмосфери навчальної діяльності.

Творча активність виступає інтегрованим поняттям, яке об'єднує у собі складну систему творчих мотивів та здібностей особистості. С. Діденко характеризує поняття творчої активності як більш-менш стійке утворення динамічного характеру, яке є не окремою рисою особистості, а її інтегральною якістю, що складається з цілого комплексу емоційних, інтелектуальних, характерологічних особливостей, які дають людині змогу творити у будь-якому виді людської діяльності і виявляються, як самодіяльність, у вільній, свідомій, ініціативній внутрішньо необхідній діяльності [6].

О. Лобова визначає творчу активність як сталу і водночас динамічну інтегративну особистісно-діяльнісну характеристику, що спрямовує людину на перетворювальну діяльність та забезпечує творчий рівень цієї діяльності завдяки єдності двох основних структурних елементів: творчо орієнтованої мотиваційної сфери та творчих здібностей, які є своєрідним підґрунтям творчої активності [9].

На нашу думку, творча активність є внутрішньою потребою у творчості, яка базується на загальній активності та взаємодії творчих мотивів і здібностей, виявляється, формується та розвивається у процесі творчої діяльності та по суті є самодіяльністю, спрямованою на перетворення дійсності та особистості.

Ефективність розвитку творчих здібностей значною мірою залежить від стимулювання творчої активності школярів. Якщо поняття "стимул" тлумачиться як причина, що спонукає до дії [10, с. 638], то стимулювання виступає вже як заохочення, поштовх до чого-небудь.

Важливим наслідком стимулювання творчої активності школярів є можливість самоствердження шляхом виконання творчої діяльності. Адже творчість дає дитині можливість задовольнити одну з основних потреб людини у самовираженні та самореалізації.

Отож, стимулювання творчої активності, будучи компонентом мотиваційного забезпечення розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію, розуміється нами як заохочення, спонукування до посилення творчої діяльності та художньо-образної реалізації творчих ідей, поштовх до розкриття потенційних можливостей особистості в процесі власної музичної творчості.

Забезпечення творчої атмосфери навчального процесу є важливим мотиваційним компонентом розвитку творчих здібностей засобами електронного музичного інструментарію. Реалізація цього процесу відбувається на ґрунті особистісно-індивідуально орієнтованого підходу, коли на час виконання творчої діяльності передбачається розвиток особистості учня, спрямованість творчості на самопізнання, самореалізацію, забезпечуючи таким чином дію внутрішніх механізмів формування особистісних якостей, зокрема творчих здібностей.

Ще одним фактором забезпечення творчої атмосфери є створення позитивного емоційного клімату. На думку В. Кузіна, складовими частинами творчості є знання, емоційна сфера та вміння [7]. О. Кулаченко та І. Молодушкіна [8] у своїх дослідженнях наголошують, що вирішальна роль у формуванні емоційного клімату належить саме вчителю. На думку науковців, важливим аспектом у цьому процесі є стосунки між учителем та учнями. Діти, які виховуються в умовах гуманістичного, демократичного стилю спілкування, що ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного, відчують емоційне задоволення, радість. Натомість стан напруження, пригнічення, незадоволення спостерігається у школярів тоді, коли вчитель дотримується авторитарного стилю педагогічної взаємодії. Така позиція педагога не дає змоги наблизитися до особистості учня, через що між учителем та учнем майже не виникають довірливі, доброзичливі стосунки.

Отже, створення позитивного емоційного клімату, яке виявляється у заохоченні та стимулюванні прагнень дітей до творчості, підтримці їхньої віри у власні сили та можливості, увазі до потреб, інтересів, думок кожного учня дає можливість досягти вагомого результату у процесі розвитку творчих здібностей.

2. Педагогічне керівництво процесом розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію.

Процес розвитку музично-творчих здібностей є важливим завданням освіти, тому вчитель має усвідомлювати ступінь своєї відповідальності у цій роботі,

об'єктивно оцінювати свою педагогічну діяльність, враховувати особливості сприйняття учнями педагогічного впливу. Важливою умовою, яка забезпечує розвиток творчих здібностей, є педагогічне керування цим процесом. Як слушно зазначає О. Ростовський, процес педагогічного керування характеризується динамічністю, імпровізаційністю, зіткненням суджень і вражень [15], він характеризується виникненням прогнозованих і нестандартних ситуацій, пошуком шляхів їх розв'язання.

Едвард де Боно, відомий як один із провідних авторитетів в галузі навчання творчого мислення, зазначав: "Творчості можна й потрібно вчити. Ті, хто дотримується протилежних поглядів, гальмують розвиток суспільства. Можливо, ми не зможемо зробити кожну людину геніальною, але у світі так багато можливостей для творчості, що кожен може знайти тут своє місце" [2, с. 56].

Зважаючи на думки науковців, ми вважаємо, що одним із факторів педагогічного керування розвитком творчих здібностей виступає особистість вчителя, який планує, організовує та забезпечує результат цього процесу. В контексті цього важливою умовою розвитку творчих здібностей є власна творча діяльність вчителя, адже педагог, який ніколи не творив сам, не зможе розвинути цю здібність в учнях.

Цю думку можна аргументувати словами В. О. Моляко, який вважає суттєвим положення про наскрізну роль творчості у всьому процесі підготовки й діяльності фахівців. Тобто йдеться про підготовку до творчої діяльності на різних вікових та професійних етапах.

Ще одним із факторів педагогічного керування є врахування індивідуальних та вікових особливостей школярів у процесі розвитку творчих здібностей – пристосування методів і форм педагогічного впливу до індивідуальних психофізіологічних особливостей дітей (природні задатки, темперамент, характер, здібності, вік тощо) для забезпечення гармонійного розвитку особистості. Це досягається завдяки використанню методології індивідуального й диференційованого підходів у навчанні та вихованні дітей. Унаслідок усебічного вивчення особистості кожного учня вчитель повинен мати уявлення про типологічні та індивідуальні особливості психофізичного розвитку дітей та про те, що спонукало дитину до певного вчинку. На основі цього є змога підібрати й використати в роботі найефективніший педагогічний інструментарій для здійснення педагогічного керівництва процесом розвитку творчих здібностей. Ураховуючи різний рівень розвиненості дітей, їх темперамент і характер, стиль виховання в сім'ї, умілий педагог має надати необхідну допомогу тим дітям, які мислять повільніше, підібрати посильні творчі завдання, результати виконання яких спонукатимуть учнів до творчої діяльності.

Ще одним фактором педагогічного керівництва розвитком творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію є педагогічний контроль, який полягає в прогнозуванні, систематичному контролі та аналізі результатів творчої діяльності. Прогнозування результатів творчості дозволяє підібрати такі форми, методи роботи та творчі завдання, які найбільше підходять для самореалізації та розкриття творчої індивідуальності кожного школяра у певному виді творчої діяльності. Постійний контроль та аналіз результатів творчої діяльності дозволяє оперативно коригувати її перебіг, а також з'ясувати причини, що викликають відхилення в очікуваних результатах [14, с. 100].

Зазначимо, що для здійснення ефективного педагогічного керівництва процесом розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв із використанням електронного музичного інструментарію педагог повинен дотримуватися таких вимог: вибирати такий музичний матеріал для уроків, який може бути основою формування конкретних творчих навичок і водночас відповідати дидактичним вимогам; використовувати прийоми, методи, форми роботи, що сприяють створенню на уроці атмосфери творчої активності, зацікавленості, невимушеності; враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів; зацікавити дітей своїм творчим ставленням до діяльності; прогнозувати результати творчої діяльності та здійснювати їх контроль та аналіз.

3. Формування музично-інформаційної компетенції в процесі музично-творчої діяльності з використанням електронних музичних інструментів.

Процес інформатизації, яким характеризується сучасна освітня система, змінює середовище діяльності сучасного музиканта, формує нові освітні потреби

учнів, зумовлює зміни у діяльності суб'єктів навчання, пов'язані із використанням цифрових освітніх ресурсів, широким впровадженням музично-комп'ютерних технологій, а також прийомів та методів мережевої взаємодії.

Інформаційна компетенція є однією із ключових компетенцій у сучасній системі освіти. Музично-інформаційна компетенція є інтегративним утворенням, яке має міжпредметну природу та містить у собі такі складові, як музично-теоретична грамотність та практично-технічні знання із галузі музичної інформатики.

Найбільш сприятливим середовищем для формування музично-інформаційної компетенції учнів школи мистецтв при навчанні з використанням електронного музичного інструментарію є музично-творча діяльність школярів. Завдяки музично-творчій діяльності відбувається реалізація отриманих учнями знань із теорії музики, сольфеджіо, гармонії, побудови музичної форми, аналізу музичних творів. Така інтеграція знань дозволяє подолати суперечності між потребами у музично-творчій діяльності та невмінням застосовувати отримані знання на практиці; між потенційними можливостями музичного мистецтва і неможливістю творчої самореалізації в умовах традиційного навчання.

Проте результати музично-творчої діяльності залежать не тільки від знаннєвої складової. Значною мірою вони визначаються рівнем сформованості необхідних для її здійснення практично-операційних умінь та навичок. Як зазначає О. Ростовський, знання визначають змістовий аспект музично-творчої діяльності, а вміння і навички – операційний, будучи при цьому тісно пов'язаними між собою і взаємозумовленими [13, с. 39].

Для формування музично-інформаційної компетенції учнів школи мистецтв засобами електронного музичного інструментарію важливим є використання методу проєктів, суть якого полягає у спрямованості навчально-пізнавальної діяльності на результат у процесі роботи над конкретним творчим проєктом, коли "... результат-досвід діяльності стає безцінним надбанням учня" [5]. Метод творчих проєктів дозволяє формувати навички роботи з інформацією, навички цілісного творчого аналізу, визначати мету роботи, оцінити співвідношення загального змісту з конкретним способом його реалізації, розвивати творчо-пошукові здібності учнів у практичній діяльності.

На основі використання електронного клавішного синтезатора учні ознайомлюються з апаратним та програмним забезпеченням цифрових музичних інструментів, опановують основні функціональні та користувацькі можливості інструмента для здійснення музично-творчої діяльності. Із застосуванням електронного музичного інструментарію у творчій діяльності також пов'язані питання використання засобів комунікації, збереження та передачі інформації, світових мережевих ресурсів. На прикладі музичних проєктів з використанням цифрового музичного інструментарію можна отримати навички роботи із сервісами Інтернету та основні можливості їх використання, розглядати хмарні технології та можливості спільної творчої діяльності, а також системи дистанційного навчання та творчості.

Отже, музично-творча діяльність із використанням електронного музичного інструментарію є ефективним засобом формування музично-інформаційної компетенції учнів.

4. Розвиток творчих здібностей на основі системи творчих завдань.

Розвиток творчих здібностей учнів шкіл мистецтв буде ефективно проходити тільки тоді, коли школярі опиняться у ситуаціях, які вимагають творчого, самостійного, оригінального вирішення. Створення таких ситуацій дозволяє отримати школярам суб'єктивно нові знання, уміння та навички в процесі творчої діяльності, впливаючи відтак на розвиток творчих здібностей учнів.

На думку І. Є. Унта, творчі завдання – це завдання, в результаті яких учень у процесі творчої діяльності самостійно знаходить та застосовує спосіб вирішення завдання, створюючи таким чином щось нове [17].

Г. В. Терехова розглядає творчі завдання як систему, у якій творчі завдання є впорядкованими та взаємопов'язаними на основі ієрархії методів творчості та спрямовані на розвиток творчих здібностей. Структура системи творчих завдань, на думку дослідниці, містить у собі цільовий, змістовий, діяльнісний та результативний компоненти [16].

О. С. Белкін під системою творчих завдань розуміє впорядковану сукупність взаємопов'язаних творчих завдань, розроблених на основі ієрархічної побудови методів творчості та орієнтованих на пізнання, створення, перетворення і використання у новій якості об'єктів, явищ, ситуацій та спрямованих на розвиток творчих здібностей школярів [1, с. 67].

Під системою творчих завдань ми розуміємо сукупність взаємопов'язаних між собою проблемних завдань чи ситуацій, вирішення яких забезпечує ефективний розвиток творчих здібностей та набуття учнями нових знань, умінь та навичок у процесі творчої діяльності з використанням електронного музичного інструментарію.

Принцип інтегративності, дотримання якого сприятиме ефективному розвитку творчих здібностей в системі творчих завдань, у нашому випадку є поліфункціональним. Перш за все, розроблена система творчих завдань повинна мати інтегративну основу, коли завдання дозволяє водночас розвивати кілька психічних процесів, які виступають складовими творчих здібностей: мислення, увагу, уяву, пам'ять.

Також принцип інтегративності стосується видів творчої діяльності з використанням електронного музичного інструментарію, які виступають діяльнісною основою розвитку творчих здібностей. Як зазначено нами у першому розділі, специфіка електронного музичного інструментарію в процесі творчої діяльності дає можливість учневі реалізувати себе у ролі композитора, аранжувальника, звукорежисера, музичного програміста, саундпродюсера. Звичайно, до системи творчих вправ мають входити завдання, зміст та результат виконання яких пов'язаний із певним видом творчої діяльності (композиторської, звукорежисерської, програмістської). Проте ми вважаємо, що найбільш ефективними завданнями для розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв будуть ті, суть яких спрямована на інтеграцію усіх видів творчої діяльності з використанням електронного музичного інструментарію.

Зазначимо, що система творчих завдань, розроблена відповідно до принципів поступового ускладнення та інтегративності, має бути основою розвитку творчих здібностей учнів шкіл мистецтв засобами електронного музичного інструментарію.

5. Забезпечення матеріально-технічної бази для успішної навчально-творчої діяльності.

Обов'язковою умовою навчання має бути наявність інструмента у школяра вдома, щоб він міг закріплювати уміння та навички, отримані в класі електронного клавішного синтезатора. Ідеальним варіантом для навчального процесу була б наявність у школі навчального синтезатора та спеціалізованого MIDI-контролера (у вигляді клавіатури), які могли б працювати у зв'язці з ПК. Така конфігурація пристроїв значно розширила б техніко-виконавські можливості електронного музичного інструментарію.

Підключення клавішного синтезатора до ПК дає можливість використовувати синтезатор одночасно як власне інструмент, так і MIDI-клавіатуру. Тобто виконувати музику та здійснювати проект електронного аранжування можна було б за допомогою синтезатора, а для редагування окремих партій, регулювання контролерів, застосування більш широкого спектру звукорежисерських можливостей використовувалося б програмне забезпечення (зокрема, DAW (digital audio workstation) – цифрова звукова робоча станція), встановлене на ПК.

В процесі вибору моделі синтезатора, який буде виступати засобом навчання, варто врахувати кілька основних вимог:

- клавіатура синтезатора обсягом не менше п'яти октав;
- активна (динамічна) "напівзважена" чи "зважена" клавіатура синтезаторного або фортепіанного типу;
- мінімальний режим поліфонії шістдесят чотири голоси;
- наявність режиму автоакомпанементу "Single Finger" або "Casio Chords";
- наявність у синтезаторі секвенсора;
- наявність у синтезаторі роз'ємів для підключення навушників, сустейн-педалі, аудіовиходу для підключення до мікшера чи звукопідсилювальної акустичної системи, USB-інтерфейсу для з'єднання синтезатора з ПК та можливістю підключення флеш-накопичувача для збереження та перенесення музичної інформації.

Висновки. Отже, визначення, формування, обґрунтування та дотримання педагогічних умов, які ми розглядаємо як спеціально створені обставини, має значний вплив на розвиток творчих здібностей школярів засобами електронного музичного інструментарію. Визначений нами комплекс педагогічних умов повинен забезпечити ефективність та продуктивність розвитку творчих здібностей шляхом заохочення, спонукання школярів до посилення творчої діяльності, створення ситуацій успіху, формуванням позитивної атмосфери творчих занять. Важливу роль у розвитку творчих здібностей відіграє особистість вчителя, завданням якого є планування, організація та забезпечення результату цього процесу, а також врахування індивідуально-вікових особливостей учнів. Ще одним фактором успішного розвитку творчих здібностей є формування музично-інформаційної компетенції школярів, яка полягає в отриманні знань, умінь та навичок із галузі музичної грамоти та цифрових технологій. Найкращою формою роботи для розвитку творчих здібностей на основі електронного музичного інструментарію є творчі завдання, які поступово ускладнюються. Також важливою складовою комплексу педагогічних умов розвитку творчих здібностей є якісна матеріально-технічна база навчально-творчої діяльності школярів.

Перспективи подальшого дослідження питання впровадження та використання електронного музичного інструментарію у навчальний процес початкових спеціалізованих закладів мистецької освіти полягають у розробці методичної моделі розвитку творчих здібностей та її практичне втілення у навчально-творчу діяльність учнів.

Література

1. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / А. С. Белкин. – М. : Академия, 2000. – 485 с.
2. Боно Э. Серьезное творческое мышление / Э. Боно ; пер. с англ. Д. Я. Онацкая. – Мн. : Попурри, 2005. – 416 с.
3. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
5. Добрава Н. Н. Формирование информационной компетенции учащихся [Електронний ресурс] / Н. Н. Добрава, А. В. Краузе. – 2005. – Режим доступу: <http://www.bytic.ru/cue/2005/tezis3.htm>. – Назва з екрана.
6. Диденко С. В. Формирование творческой активности младших школьников в условиях организации эстетической оценочной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Диденко С. В. – К., 1987. – 156 с.
7. Кузин В.С. Психологическая характеристика художественных способностей / В. С. Кузин. – М. : Психология, 1997. – 432 с.
8. Кулаченко О. В. Теорія і практика формування дитячого колективу / О. В. Кулаченко, І. В. Молодушкіна. – Х. : Вид. група "Основа", 2012. – 144 с.
9. Лобова О. В. Формирование творческой активности младших школьников в процессе музыкально-эстетического воспитания : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Лобова О. В. – Сумы, 1998. – 220 с.
10. Мельничук О. С. Словник іншомовних слів / О. С. Мельничук. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
11. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін. – К. : А.С.К., 2001. – 256 с.
12. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г. М. Падалка. – К. : Освіта України, 2008. – 274 с.
13. Ростовський О. Я. Педагогічні умови керування процесом музичного сприймання школярів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Ростовський О. Я. ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 1993. – 48 с.
14. Ростовський О. Я. Педагогіка музичного сприймання : навч.-метод. посіб. / О. Я. Ростовський. – К. : ІЗМН, 1997. – 248 с.
15. Ростовський О. Я. Теорія і методика музичної освіти : навч.-метод. посіб. / О. Я. Ростовський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 640 с.
16. Терехова Г. В. Творческие задания как средство развития креативных способностей школьников в учебном процессе : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Терехова Г. В. – Челябинск, 2002. – 17 с.
17. Унт И. Э. Индивидуализация и дифференциация обучения / И. Э. Унт. – М. : Педагогика, 1990. – 226 с.